

UOT 37.0

Rafael Mail oğlu Əliyev

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universitetinin baş müəllimi

<https://orcid.org/0000-0001-9702-265X>

<https://doi.org/10.5281/zenodo.6445822>

MƏHƏMMƏDAĞA ŞAHTAXTLININ PEDAQOJİ-MAARİFÇİLİK FƏALİYYƏTİ

Рафаэль Маил оглы Алиев

старший преподаватель

Азербайджанского Государственного Университета Нефти и Промышленности

ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ И ПРОСВЕТИТЕЛЬСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ МУХАММЕД-АГА ШАХТАХТИНСКОГО

Rafael Mail Aliyev

senior lecturer at Azerbaijan State University of Oil and Industry

PEDAGOGICAL AND ENLIGHTENING ACTIVITY OF MUHAMMAD AGHA SHAHTAKTLY

Xülasə. Məhəmmədəğa Şahtaxtlı XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəlləri Azərbaycanda maarifçilik hərəkatının ən görkəmli nümayəndələrindəndir. Onun Avropada təhsil alması, Avropa mədəni həyatını dərinlən öyrənməsi, Şərq mədəniyyətinin zənginliklərinə bələdliyi bir maarifçi kimi fəaliyyətinə əsaslı təsir etmişdir. Azərbaycanda yeni tipli məktəblərin yaranması, dərsliklər, proqramlar hazırlanması sahəsində qətiyyətli addımları, əlifba islahatları ilə bağlı çıxışları, dil saflığı uğrunda mübarizəsi bir məqsəd olaraq bütün fəaliyyəti boyu müşahidə olunur. M. Şahtaxtlı məhz bu zəngin və çoxşaxəli fəaliyyəti ilə Azərbaycan pedaqoji fikir tarixinə adını şərəflə yazmışdır.

Açar sözlər: *M. Şahtaxtlı, pedaqoji fikir tarixi, əlifba islahatları, Azərbaycan dili, maarifçilik hərəkatı, dərsliklər*

Резюме. В конце XIX века, начале XX века Мухаммед-ага Шахтактинский был одним из видных представителей движения просвещения в Азербайджане. Образование, полученное в Европе, глубокое изучение культуры Европейской жизни, интерес к богатой Восточной культуре оказало огромное влияние на него, как на просветителя. Появление новых типов школ в Азербайджане, внушительные действия при подготовке таких сфер как руководства и программирования по алфавитной реформе, борьба за языковую чистоту – все как единая цель, прослеживается в течении всей его жизни. Всем этим богатством и многосторонними действиями М. Шахтактинский вписал свое имя с честью в историю педагогики.

Ключевые слова: *M. Шахтактинский, история педагогического мнения, преобразования алфавита, Азербайджанский язык, просветительское движение, учебник*

Summary. M. Shahtakhtly was one of the most prominent representatives of enlightenment movement in Azerbaijan during the end of XIX century and the beginning of the twentieth century. Getting European education, studying European cultural life in detail, being acquainted with the richness of the East culture impasted his activity as an enlightenment. His decisive steps in the construction of a new type of schools in Azerbaijan; making textbooks, programs and his speeches related to the reforms in the alphabet, his struggle for the language purity are observed during all his activity. M. Shahtakhtly is a researcher who actualized serious explorations as a linguist and pedagogue. Namely with this rich and varied activity, M. Shahtakhtly wrote his name on the history of pedagogical ideas of Azerbaijan pridely.

Key words: *M. Shahtakhtly, history of pedagogical ideas, alphabet reforms, the Azerbaijan language, enlightenment movemlent, textbooks*

XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəlləri Azərbaycanın ictimai-mədəni həyatında böyük zənginliklərlə səciyyələnir. A. Bakıxanovdan, İ. Qutqaşınılıdan, M.Ş. Vazehdən başlanğıcını götürən yeniləşmə M.F. Axundovun zəngin fəaliyyəti ilə yeni sferaya daxil oldu. H. Zərda-bi, M. Şahtaxtılı, İ. Qasprinski, Y. Akçuar, Ə. Hüseyinzadə, Ə. Ağayev, Z. Göyalp, Y.V. Çəmən-zəminli, Ü. Hacıbəyov, C. Məmməd-quluzadə, H. Zeynallı, S. Hüseyin, M.Ə. Sa-bir, S. Mümtaz, S.M. Qənizadə, M. Mahmud-bəyov, E. Sultanov, T. Bayraməlibəyov və baş-qaları tərəfindən uğurla davam etdirildi. Bu dövrdə təhsil, məktəb, əlifba, qadın azadlığı, dərslük və proqramların hazırlanması, yeni tipli təhsil sisteminin yaradılması bir problem olaraq mədəni mühitin qarşısında duran məsələlərdən idi. Məhəmmədəğa Şahtaxtılı da məhz geniş dünyagörüşlü bir ziyalı kimi bu hərəkətin öncüllərindən olmuş, canlı fəaliyyətinin mühüm bir hissəsini bu yolda mücadiləyə həsr etmişdir.

Görkəmli ictimai xadim, maarifçi, publi-sist Məhəmmədəğa Şahtaxtılı (1846-1931) Azər-baycana Qərb maarifçiliyini gətirən tək-tək şəx-siyyətlərdəndir. Qərblə Şərqi yaxınlaşdırmaq ki-mi böyük ideallara köklənən və bu yolda yorul-madan mübarizə aparan böyük ədib xalqın maariflənməsi, mədəni təbəqəsinin yüksəlişi üçün bütün sınaqlardan keçmişdir. “Bu nəhəng şəxsiyyətin Azərbaycan Qərb maarifçiliyi ən-nələrini gətirmək, doğma xalqını Şərq fanatiz-mindən xilas etmək, Qərblə Şərqi yaxınlaşdır-maq kimi böyük vəzifələrin həyata keçirilməsi-nə təkbəşinə etdiyi xidmət həmin amala ömür sərf etmiş bütöv bir ziyalı nəslinin fəaliyyətinə bərabərdir. Avropalılar üçün o tanınmış “Şərq mənşəli siyasətçi”, ruslara görə millətin cəsarətli müdafiəçisi, Azərbaycan baxımından isə Avro-pa qiyafəli Şərq oğlu idi” (3, s. 3).

Məhəmmədəğa Şahtaxtılı XIX-XX əsrlərin ən görkəmli azərbaycanşünaslarından biridir. Görkəmli dilçi alim F. Ağazadə keçən əsrin əv-vəllərində M. Şahtaxtılı zəngin fəaliyyətinə, dil saflığı uğrunda ardıcıl mübarizəsinə görə “bu dövrün ən böyük heykəli Məhəmmədəğa Şah-taxtılıdır” deyirdi (1, s. 15). Almanyanın Leyp-siq universitetində təhsil alarkən o, fransız, fars, ərəb dillərini mükəmməlliklə mənimsəmiş, yu-nan və Roma mədəniyyətinin böyük nümayən-

dələrinin, eləcə də Avropa klassiklərinin əsərlə-rinə xüsusi maraq göstərmişdir. Avropada məş-hur şərqşünas, “Ərəb ensiklopediyası”, “Ərəb tarixi” və s. əsərlərin müəllifi, Leypsiq universi-tetinin professoru Qustav Lebrext Flügel onun istedadını, güclü yaradıcı qabiliyyətini, dil mə-sələləri ilə bağlı orijinal mülahizələrini görüb yüksək qiymətləndirmişdir. O, Sarbon universi-tetinin Ali Təcrübi Təhsil məktəbində professor Pol Passinin rəhbərliyi ilə təcrübi fonetika labo-ratoriyasında dilçiliyə dair biliklərini zənginləş-dirmiş, Falesin, Platonun, Pindarın, Demokritin, Sokrat və Aristotelin natiqlik sənəti ilə bağlı mülahizələrini dərindən mənimsəmişdir. Leyp-siq universitetinin professoru Q.L. Flügeli M. Şahtaxtılı güclü mühakimə qabiliyyəti, böyük istedadı və bacarığı ilə heyrətə salmışdı.

Hələ “həyatının Fransa dövründə Məhəm-mədəğa Şahtaxtılı Parisdə fəaliyyət göstərmiş Beynəlxalq Fonetika Cəmiyyətinin və Asiya Cəmiyyətinin üzvü seçilmiş, bu cəmiyyət vasitəsilə həm fransız maarifçiləri, həm də ümumən Avropa alimləri ilə yaxından tanış olmuşdur” (3, s. 3). Bu tanışlıq ciddi məqsədə, Avropada gedən yeniləşməni mənimsəməyə və xalqını bu yeniləşməyə qoşulmaq düşüncəsinə köklənmiş-di. Ona görə də “Avropaya baxış” məqaləsində ürək yangısı ilə yazırdı: “Əgər biz ziyalı müsəl-manlar xalqımızın həyatı mənafeyi naminə mək-təbdən və canlı mətbuatdan, sözdən istifadə edərək hər şeydə Avropa baxışı, elmi görüşü təbliğ etsək, onda öz xalqımızı mədəni xalqlar arasına cəlb etmiş olarıq” (4). Görkəmli maarifçinin bü-tün elmi-pedaqoji fəaliyyətinin əsasını məhz xalqın gələcək taleyi, maariflənmə mücadiləsi təşkil edirdi. Hələ Fransa mətbuatında çap etdir-di “Əlifba və mədəniyyət”, “Biz nə haqda dü-şünürük”, “Şərq böhranı” məqalələrində prob-lemlərin aktuallığını və həlli yollarını təhlil et-mişdi. Onu da əlavə edək ki, “yeni mərhələdə Məhəmmədəğa Şahtaxtılı əsasən iki sahə üzrə ciddi və sanballı xidmətlər göstərmişdir. Əlifba və mətbuat. Əlifba məsələsi ilə Məhəmmədəğa Şahtaxtılı hələ Fransada ikən məşğul olmuşdu. Parisdə Beynəlxalq Fonetika Cəmiyyətinin ic-laslarında iştirak edərəkən o, Avropa alimlərinin öz ölkələrinin inkişafı naminə vahid latın əlifba-sına keçmələri üçün etdikləri təşəbbüslərin şahidi olmuşdu. Buna uyğun olaraq M. Şahtaxtılı da

mənsub olduğu xalqın dirçəlişini təmin etmək məqsədilə əlifbanın daha da sadələşdirilməsi və Azərbaycan dilinin tələffüz xüsusiyyətlərinə uyğunlaşdırılması işinin zəruriliyi qənaətinə gəlmişdi” (3, s. 3).

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində maarifçi ziyalı mühitinin apardıqları mədəni hərəkat xalqın maariflənməsinə, mədəni səviyyənin yüksəlməsinə, dil məsələlərinin, əlifba probleminin həllinə hesablanmışdır. M. Şahtaxtlı da öz sələflərinin həyata keçirməyə çalışdığı ideyaların gərəkliliyini başa düşmüş və Avropada gədən yeniləşməni dərk edib bu hərəkata qoşulmuşdu. M. Şahtaxtlı artıq yeniləşmənin, yeni dünya ilə ayaqlaşmağın gərəkliliyini sistemli şəkildə qaldırırdı. Şərq və Avropa mədəniyyətinə, dil sisteminə dərindən bələd olan, Avropanın universitetlərində dildən mühazirələr deyən M. Şahtaxtlının mücadiləsi dilin təmizliyi, saflığı və dərslərdə onun müntəzəm həyata keçirilməsi ilə bağlı idi. Əlbəttə, bu mübarizədə o müəyyən çətinliklərlə, mühafizəkarların güclü təzyiqi ilə qarşılaşırdı.

M. Şahtaxtlı bütün məsələləri konkret nümunələrdən çıxış etməklə qurur və maariflənmənin bütün problemlərin həlli üçün əsas olduğunu vurğulayırdı. “Şərqi-Rus” qəzetinin 29 avqust 1904-cü il (№ 148) sayında isə məsələnin türk dilləri səviyyəsində qoyuluşuna diqqət yetirilir. “Bu dəfə dilimizdən danışacağıq. Rusiyada yaşayan müsəlmanların çoxusu türk və tatar qövminə mütəəlliqdir. Türk dili ki, bu qövmülər danışirlar ümdə iki qismə bölünür:

Biri şərq, biri qərb. Şərqi türkcəsi cığatay dilidir ki, onun ilə Qazan türkcəsinin arasında fərq pək azdır. Hər ikisi bir dildir, bir ləhcədir. Ancaq aralarında bəzi kəlmələrin tələffüz cəzi fərq var. İsim və fellərin elalı isə hər iki ləhcədə birdir...

Qərbi türkcə Osmanlı ilə Azərbaycan türkcəsidir. Osmanlı türkcəsi ilə Azərbaycan türkcəsinin arasında, demək olar ki, heç bir fərq yoxdur” (2). Əlbəttə, bu müqayisələr və müxtəliflyönlü təhlillər “Şərqi-Rus” qəzetinin səhifələrində sözə, dil məsələlərinə, nitq mədəniyyətinə bir problem olaraq ciddi və davamlı yanaşıldığını göstərir. Qəzetin nəzdində yaradılan hazırlıq kurslarında və qəzetin mətbəəsində nəşr olunan dərslərdə də bu məsələlərə xüsusi önəm verilyirdi.

M. Şahtaxtlının əlifba layihələri hazırlanması, 1902-1903-cü illərdə əlifba məsələsi ilə

bağlı Azərbaycan, rus və fransız dillərində beş kitab çap etdirməsi problemin həlli istiqamətində işlərin məqsədyönlülüyünü aydınlaşdırırdı. “Dərdimiz və dərmanımız”, “Azərbaycanda dərlüfunun”, “Yazı və yainki ədəbi dilimizin əskiklikləri”, “Türkcəmizi həqiqətdə türkcə etmək”, “Azərbaycan əlifbasının tətbiq etməyə başladığı latın əlifbası münasibətilə”, “Школьная жизнь у мусульман” və s. əsərləri özünün aktuallığı ilə ədəbi-mədəni mühitin xüsusi marağında olmuşdur. M. Şahtaxtlı bütün fəaliyyəti boyu məhz ana dili, əlifba, təhsil, məktəb, qadınların təhsil alması kimi vacib məsələləri qaldırırdı. Özü də “Şərqi-Rus” qəzetində bu məsələlərlə bağlı yazılara xüsusi yer verirdi. Hətta dərslərlərin hazırlanması və çapı işi də mətbəədə aparılırdı.

M. Şahtaxtlı bir vətənpərvər ziyalı kimi mənsub olduğu xalqın dirçəlişini təmin etmək məqsədi ilə müxtəlif vasitələrə əl atır, etnosun maariflənməsi sahəsində sözün həqiqi mənasında mücadilə edirdi. Onun hazırladığı əlifba layihələri, ərəb əlifbasının qüsurlarını konkret nümunələr əsasında şərh etməsi, müxtəlif variantların müzakirəyə təqdimi və bu sahədəki elmi-konseptual xarakterli yazıları bu gün özünün problem aktuallığı ilə diqqəti cəlb edir. Bütün bunların müqabilində təkrarən bir sual doğur ki, “Kimdir Məhəmmədəğa Şahtaxtlı? O, ilk növbədə, görkəmli dilçi alimdir. Onu Avropada, Rusiyada və Azərbaycanda mükəmməl linqvist – şərqşünas kimi qəbul etmişlər. Bəlkə də o, nəinki Qərbdə, hətta bütün dünyada ən çox xarici dil bilən yeganə şərqşünasdır. Mükəmməl yiyələndiyi xarici dillər ona Şərq və Qərb mədəniyyətlərini sintez halında mənimsəməyə və dəyərləndirməyə imkan yaratmışdır. Bu mənada Məhəmmədəğa Şahtaxtlı Qərb üçün dərk olunmuş Şərq, eyni zamanda, Şərqdən ötrü millətpərvər və maarifçi Qərb idi... Görkəmli şərqşünas Mirzə Kazımbəyin Azərbaycan baxımından gördüyü işi Avropada Məhəmmədəğa Şahtaxtlı həyata keçirmişdir” (3, s. 3).

Göründüyü kimi, M. Şahtaxtlının yaradıcılığı, onun elmi-nəzəri mülahizələri, bütünlükdə fəaliyyəti Azərbaycan xalqının maariflənməsinə, ərəb əlifbası ilə bağlı çətinliklərin dərkinə və onun həlli məsələsinin vacibliyinə hesablanmışdır. Bütün bunlar M. Şahtaxtlının problemi bütün tərəfləri ilə dərk etdiyini və onun elmi,

nəzəri, praktik baxımdan həllini doğru müəyənləşdirdiyini göstərir. Beləliklə, bu böyük maarifçi sələflərindən başlayan mücadilənin ən istedadlı nümayəndələrindən biri kimi XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində etnosun taleyi ilə bağlı köklü problemlərin həllində əvəzsiz töhfələrini vermişdir.

Problemin aktuallığı. M. Şahtaxtlının yaradıcılığı, elmi-pedaqoji fəaliyyəti, hazırladığı əlifba layihələri və dil məsələləri, Azərbaycan xalqının maariflənməsinə yönəlmiş elmi-nəzəri mülahizələri bu gün özünün problem aktuallığı ilə diqqəti cəlb edir.

Problemin elmi yeniliyi. M. Şahtaxtlı Azərbaycan maarifçiliyinin ən görkəmli simalarındandır. Onun məqsədyönlü fəaliyyəti xalqın mədəni səviy-

yəsinin yüksəlməsinə, dil məsələlərinin həllinə, əlifba probleminin aradan qaldırılmasına yönəlmişdir. Bütün bunlar XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərindəki mədəni hərəkət kontekstində ciddi faktura ilə səciyyələnilir.

Problemin praktik əhəmiyyəti. M. Şahtaxtlının maarifçilik fəaliyyətində mühüm bir hissəni məktəb, təhsil, elm, əlifba, dil məsələləri ilə bağlı sistemli təhlilləri təşkil edir. Bu fikirlər Azərbaycan xalqının XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərindəki mənzərəsini, ziyalı mühitini narahat edən problemləri aydınlaşdırmaq üçün əsaslı mənbədir. Böyük maarifçinin bu istiqamətli mülahizələri ayrıca bir tədqiqatın mövzudur.

Ədəbiyyat:

1. Ağazadə F. Nə üçün ərəb hürufatı türk dilinə yaramır. -Bakı, -1922.
2. "Şərqi-Rus" qəzetinin 29 avqust 1904, (№ 148).
3. Həbibbəyli İ. Millətin canlı heykəli. Məhəmmədəğa Şahtaxtlı. Seçilmiş əsərləri. -Bakı, Çarşioğlu, -2006, s.3, -432 s.
4. Шахтаклы М. Взгляд на Европу. Кавказские вести. -Тифлис, -1906, № 9.
5. Şahtaxtlı M. Seçilmiş əsərləri. –Bakı: Çarşioğlu, -2006, -432 s
6. Şahtaxtlı M. Dərdimiz, dərmanımız. "Şərqi-Rus" qəzeti, 1903, 13 aprel.

E-mail:adnsu61@mail.ru

Rəyçi: *filol.ü.elm.dok.,prof. A. Ağayeva*
Redaksiyaya daxil olub: 24.01.2022.